

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

A „tudós tanár” prototípusa a 18. század első felében
Martin Schmeizel és az egyetemi pedagógiai oktatás
a felvilágosodás előestéjén Németországban

Az utóbbi időben (újra) a kutatás látókörébe került az erdélyi szász születésű, de élete nagy részét Németországban élő polihisztor, a 18. század eleji magyarországi historia litteraria egyik jelentős képviselője, Martin Schmeizel (1679–1747). Szerteágazó, legalább egy tucat diszciplínát érintő, tudományos tevékenységének áttekintését mellőzve e tanulmány arra tesz kísérletet, hogy röviden összefoglalja pedagógiai munkásságát, amely az 1700-as évek elejétől haláláig végigkísérte életútját.¹ Szakmai pályafutásának talán ez az egyetlen olyan eleme, amely a leghosszabb időn át, megszakítás nélkül jellemzi mindennapjait: az akadémita évek alatt betöltött nevelői állásoktól kezdve a jénai, informátorok számára meghirdetett kurzusain és pedagógiai tárgyú írásain át egészen halála előtt tartott utolsó hallei előadásaiig.

A magyar pedagógiatörténeti szakirodalom Schmeizel nevét sajnos nem szokta emlegetni azok sorában, akik magyarként nyomot hagytak az európai és különösen nem a magyar nevelés történetében, noha méltán ott lenne a helye az összefoglalásokban. Igaz, hatása nem mutatható ki olyan egyértelműen, mint például a szintén Halléhoz kötődő *August Hermann Francke* (1663–1727) kisugárzó, majd kikristályosodó szerepe a kárpát-medencei iskola- és oktatástörténetben. Nem szabad azonban megfélekedni arról, hogy Schmeizel mintegy 30, egyetemi katedrán eltöltött éve során magyar és erdélyi peregrinusok százait tanította, számukra (is) vezérfonalszerű, a mindennapi akadémita életet megkönnyítő tanácsadó könyveket írt, és mentorként, sokszor atyai szeretettel segítette előrehaladásukat a felsőoktatásban. A körülötte tömörülő magyar diákság² viszont a tőle tanult elveket és módszereket – a hazai viszo-

¹ Schmeizel életének és munkásságának legátfogóbb összefoglalását l. VERÓK Attila, „*Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt das, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf.*” *Martin Schmeizel (1679–1747) élete és munkássága*, doktori értekezés, Szeged, 2008, kézirat. (Megjelenés előtt.)

² Népszerűségének és centrális szerepének érzékeltetésére a Kárpát-medencei diákság körében l. Martin SCHMEIZEL, Michael Gottlieb AGNETHLER, *Erläuterung Gold- und Silberner Müntzen von Siebenbürgen*, Halle, 1748, [8]; valamint Wolfram KAISER, *Johann Heinrich Schulze (1687–1744) und sein ungarischer Freundes- und Arbeitskreis*, Orvostörténeti Közlemények, 115–116(1986), 40; és az első jegyzetben megadott munka függelékében olvasható, különböző alkalmakra diákjaitól kapott üdvözlőverseket. Egy alkalommal maga Schmeizel

nyokra adaptálva – beépítette az itthoni oktatási rendszerbe, tehát (akár csak közvetett módon) számolnunk kell szellemiségének jelenlétével a magyar pedagógiatörténetben is.

Tanítványai között éppen rektorsága idején, 1743-ban ott találjuk az első hallei szabadkőműves páholy alapítóját, a későbbi erdélyi kormányzót, Samuel von Brukenthalt (1721–1803) is, aki – mint ismeretes – maga is próbálkozott az erdélyi iskolarendszer megreformálásával. Elképzeléseibe, nyelvtörténeti felfogásába és numizmatikai gyűjteményének rendszerezési alapjába beépítette a Halléból hozott mintaképeket, így valószínűleg a schmeizeli elveket is.³

Schmeizel pedagógiai tevékenysége kimondottan az egyetemi szférához kapcsolódott, alsó- és középfokú oktatási kérdéseket nem vagy csak részlegesen érintett. Nagy kérdés persze, hogy minek kell tekintenünk a két kiadást megért *Rechtschaffener Lehr- und Hof-Meistert* (Jena, 1722 és 1736). Vannak ugyan benne az egyetemi tanulmányokat megelőző időszakra vonatkozó instrukciók, ám a könyv gerincét mégis csak az univesitashoz kapcsolódó teendőik és tudnivalók bemutatása, interpretálása képezi. Hasonló mondható el a *Versuch Zu einer Historie Der Gelehrtheit* című munkáról is (Jena, 1728)⁴ Schmeizel jénai tanársága idején jelentek meg nyomtatásban azok a „Vázlatai”

is beszámol közkedveltségéről a diákok körében: „Denn [. . .] es mir daselbst [in Jena] an Zuneigung und guten Freunden nicht gemangelt, noch auch an der Liebe und Applaus bey denen lieben Studenten” (Martin SCHMEIZEL, *Anrede an Die Herrn Studenten zu Halle, Halle, 1731*, 4).

³ Vö. Karl Kurt KLEIN, *Das 'Rätsel der siebenbürgischen Sprachgeschichte': Die Goten_eten-Daken-Sachsengleichung in der Sprachentwicklung der Deutschen Siebenbürgens* = UÖ, *Transylvanica: Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen*, München, Oldenbourg, 1963, (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 12), 128–129; Georg Adolf SCHULLER, *Samuel von Brukenthal*, München, Oldenbourg, 1967–1969 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 18–19), I, 29; 150–153; II, 283; 287; 305; Andreas SCHEINER, *Großösterreich. Die Rückkehr ins Abendland: Leibniz, Brukenthal und die sächsische Wörterbucharbeit* = *Saxonica septemcastrensia: Forschungen, Reden und Aufsätze aus vier Jahrzehnten zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Hrsg. Karl Kurt KLEIN, Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1971, 311; VERÓK Attila, *Samuel von Brukenthal: Freimaurerei mit pietistischer Note: Beobachtungen über die Loge in Halle*, Szeged, 2005, kézirat, 2; 6–7.

⁴ A szerző így nyilatkozik a könyve által érintettek körét illetően: „Ferner lehret dich der Titel, daß diese Arbeit zum Grunde academischer Lectionen geleyet worden; welcher Umstand weiter zu erkennen giebet, daß diese Blätter Anfängern zum Gebrauch verfertiget, auch mit allen Fleiß, so und nicht anders ausgeföhret worden, als die Umstände der Zuhörer, und Beschaffenheit derer Sachen allerdings erfordern. [. . .] Insonderheit wird diese Arbeit denen, so auf Gymnasiis und andern Schulen leben, auch den Studiis sich widmen, gar sehr wohl zu statten kommen, wenn sie hieraus erlernen können, was sie nothwendig zum

(*Abriß*), amelyek már kimondottan az universitas diákpolgárai számára készültek segítségnyújtás gyanánt.⁵ Ezek a vezérfonalak azonban még igencsak esetlegesnek tűnnek ahhoz az áttekintéshez képest (*Anleitung zur Academischen Klugheit*), amelyet 1731-ben, utolsó jénai évében jelentetett meg, s amelyben – a pietizmus és a *galant homme* szellemében fogant – pedagógiai elgondolásainak addigi summázatát adta. A még mindig kurzusleírásnak készült, 34 oldalas munkáját annak a kérdésnek szentelte, hogy miként kell felkészülni az akadémita életre, mik annak legfontosabb kritériumai, és hogyan boldogulhatnak egyáltalán az ifjak megváltozott környezetükben.⁶ Tette pedig mindent egy féléves kurzus keretében (!), amelyet ma prozemináriumnak mondanánk, ha lenne egyáltalán még ilyen tanegység a mai felsőoktatásban az elsőévesek számára. Egyedülálló kezdeményezés volt ez a maga korában és a maga helyén.⁷

voraus wissen müssen, ehe sie nach Universitäten reisen: woselbst dergleichen allgemeine Kentniß, bey denen Studenten präsupponiret wird; aber leyder, bey den allerwenigsten einzutreffen pfeget, wie die Erfahrung, mehr als guth ist, uns Lehrern fast täglich pfeget zu erkennen zu geben.” (Vö. [5] és [7]).

- ⁵ Martin SCHMEIZEL, *Abriß zu einem Zeitungs-Collegio*, Jena, 1723; Martin SCHMEIZEL, *Abriß zu einem Collegio pblico über die Historie Der Stadt und Universität Jena*, Jena, 1727. – Ebben a két munkájában egy-egy konkrét kurzusának rövid kivonatát adja, hogy a diákok tanulmányi gondjait ezzel is mérsékelje. Az újságokról rendezett előadásorozatához készített tömörítvényének előszavában alábbi szándékának ad hangot: „Und damit alles dieses, was ich vorzutragen habe, desto besser dem Gedächtniß möge eingepräget werden, und also das Gemüth sich an etwas halten, demnach die Discurse desto besser behalten könne, so sollen von Zeit zu Zeit kurtze Sätze und Theses erfolgen, die ich denn mit gehöriger Erläuterung begleiten werde. [. . .] Jena, am 14. Decembr. 1722.” (Vö. SCHMEIZEL, *Abriß zu einem Zeitungs-Collegio*, i. m., 14.) – Egyes nézetek szerint a pietista tudós ezekkel a rövid munkáival legalizálta a pedagógiát az egyetemi diszciplínák sorában. Vö. Herbert KOCH, *Geschichte der Stadt Jena*, Jena, Stuttgart, Lübeck, Ulm, Gustav Fischer, 1966, 194.
- ⁶ Korábban egy szűkebb egyetemista réteg, tudniillik az informátorok számára tartott már pedagógia-didaktikai jellegű szemináriumokat (vö. a jénai tanrendekeket az alábbi jelzetek alatt: Universitätsarchiv Jena, Bestand M 39-től M 76-ig), ám ez az átlaghallgatók körében nem fejthette ki közvetlen hatását. Őket közvetlenül az 1730-as évek elejétől és különösen már hallei korszakában célozta meg.
- ⁷ Ennek a ténynek a jelentőségére rámutat Othmar FEYL, *Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena: Beiträge zu einer Geschichte der Ostbeziehungen der Universität Jena bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 3(1953–1954), Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4/5, 411–412; UÓ, *Deutsche und europäische Bildungskräfte der Universität Jena von Weigel bis Wolff (1650–1850)*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 6(1956–1957), Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 1/2, 40. Schmeizel ilyen jellegű elsőségét azonban kétségbe vonja ugyan, de jelentőségét

Ezzel pedig elérkeztünk a kimondottan egyetempedagógiai diszciplínaként ismert, újfajta kommunikációra alapozott tanítási és tanulási módszerek együttesét jelentő *hodegetika* (gör. ’bevezetés’, ’útmutatás’) születésének kérdéséhez, amelyet hallei gyökerű tudományágként tart számon a tudománytörténet,⁸ s az elsőéveseknek az egyetemi tanulmányokba való bevezetését és az akadémita életmódhoz szükséges útmutatások átadását jelenti. A hodegetika kialakulása elsősorban olyan személyekhez köthető, akik akadémita pályafutásukat Halléban kezdték, életművük nagy része a Saale-parti városhoz kapcsolódik, vagy legalább időlegesen előadásokat tartottak ott. A részletek ismertetésének igénye nélkül – és Schmeizelt kihagyva a sorból – pusztán a legfontosabb neveket sorolom fel: Christian Thomasius (1655–1728), Carl Rhenanus Hausen (1740–1805), Henrik Steffens (1773–1833), Johann Georg Mussmann (1798–1833) és Johann Eduard Erdmann (1805–1892). A tudományág csírái a Jénában kibontakozó könyvtártudomány pragmatikus-didaktikus indíttatású alpmunkáiban keresendők.⁹

nem kérdőjelezi meg Wilhelm WINKLER, *Die urkundliche Geschichte der Pädagogik an der Universität Jena von J. Stigel und V. Strigel bis zu J. G. Darjes, unter besonderer Berücksichtigung des akademischen Lehrbetriebes 1548–1763*, kézirat, Jena, 1956, 239; Max STEINMETZ, *Geschichte der Universität Jena 1548/58–1958*, I, Jena, 191. Bárhogy legyen is a dolog, annyi bizonyos, hogy a jénai egyetemen Schmeizel előtt és után az 1780-as évekig senki nem tett annyit a pedagógiának a felsőoktatási tananyagba emeléséért és a hallgatók pedagógiai felkészítéséért, mint ő.

⁸ A kérdést alaposabban tárgyalja és gazdag irodalmi áttekintést nyújt: Karlheinz JACKSTEL, *Hodegetik: Anmerkungen und Auswahlbibliographie* = UÓ, *Studien zur Geschichte der Hochschulpädagogik: Beitrag zu einem Hochschulpädagogischen Kolloquium im Februar 1986*, Halle, Martin Luther-Universität, 1986, (Kongress- und Tagungsberichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg – Wissenschaftliche Beiträge), 33–46; Jan-Hendrik OLBERTZ, *Hodegetik als akademische Morallehre* = *uo.*, 47–58; UÓ, *Hodegetik – halleische Wurzeln einer universitätspädagogischen Denktradition im Licht der akademischen Freiheit = Aufklärung und Erneuerung: Beiträge zur Geschichte der Universität Halle im ersten Jahrhundert ihres Bestehens (1694–1806)*, Hrsg. Günter JEROUSCHEK, Michael BEINTKER, Hanau, Dausien, 1994, 234–244; UÓ, *Traditionen und Perspektiven der Pädagogik in Halle* = UÓ, *Erziehungswissenschaft: Traditionen – Themen – Perspektiven*, Opladen, Leske und Budrich, 1997, 55; 69–72.

⁹ Vö. Dieter SCHMIDMAIER, *Versuch einer Bibliographie zur bibliothekarischen Wissenschaftspädagogik im deutschsprachigen Gebiet 1500–1970*, Freiberg, Bibliothek der Bergakademie, 1970 (Veröffentlichungen der Bibliothek der Bergakademie Freiberg, 41), 32–50; UÓ, *Die Entstehung der bürgerlichen Bibliothekswissenschaft: Versuch einer Würdigung aus der Literatur von 1600–1760*, Freiberg, Wissenschaftlichen Informationszentrums der Bergakademie, 1974 (Veröffentlichungen des Wissenschaftlichen Informationszentrum der Bergakademie Freiberg, 55), 39–55.

Daniel Hartnack (1642–1708) 1690-es¹⁰ és Johann Georg Sachse 1732-es munkáikban¹¹ arról értekeztek, hogy a diákok miként boldogulhatnak az egyre szaporodó tudományok és könyvek útvesztőjében egyetemi pályafutásuk idején, hogyan kell használni a könyvtárakat, és milyen módszerekkel dolgozhatók fel az egyes irodalmak, tehát igazi könyvtárosi hozzáállásból szemlélték az akadémiták ügyét.

Schmeizelnél ez még az olyan apró részletekre is kiterjedt, mint például a programszerű lemondás 17. századtól a könyvek használatában egyre szélesebb körben elterjedő indexekről; ez azt a pedagógiai elvet közvetíti, hogy a diák ne szemezgetve lapozgatva olvasson, hanem igenis rágia át magát egy-egy könyvön elejétől a végéig. Ebben a szemléletben Schmeizelnak azt a nézetét érhetjük tetten, hogy a dolgokat mindig összefüggéseikben kell látnunk, nem pedig kontextusukból kiszakítva, hiszen csakis így kaphatunk koherens képet a körülöttünk létező világról.¹²

Az oktatástörténet első, az egyetemista lét minden szegmensére kiterjedő hodegetikai koncepcióját tehát Martin Schmeizelnak köszönhetjük. A témának szentelt, 1731-es kis előkészítő ismertetőjét ugyanis 1738-ban 700 oldalt meghaladó terjedelmű, rendszerezett összefoglalása, a *Rechtschaffener Academicus* követte,¹³ amelyben egy nagy ívű, sokszor utópisztikusnak ható, kora felvilágosodás kori kép bontakozik ki a szemünk előtt.¹⁴ Az egyetemi tanulmányok alatt a hallgatóknak megalapozott, hibátlan német és latin nyelvtudásra kell szert tenniük, továbbá az ógörög nélkülözhetetlen a teológusok, orvosok és a filozófusok számára, illetve azoknak a jogászoknak a számára is, akik általános ügyvédnél többre akarják vinni – végső soron tehát a négy fakultásra épülő egyetem minden polgárának kívánatos lenne. A jogászok számára ezen kívül nagyon ajánlatos a francia, az orvosoknak pedig az angol nyelv ismerete. Mindenkinek jártasnak kell lennie a vallás alapvető kérdéseiben, a földrajz és az

¹⁰ Daniel HARTNACK, *Anweisender Bibliothecarius Der Studirenden Jugend Durch die Vornehmsten Wissenschaften*, Stockholm, Hamburg, 1690.

¹¹ Johann Georg SACHSE, *Kurtzgefaste doch practicable Vorschläge, wie Angebende Studiosi in allen Facultaeten zu einer wahren und gründlichen Notice so wohl nöthiger als nützlicher Bücher leicht und bald gelangen können*. Leipzig, Erfurth, 1732.

¹² Az indexek történetének alakulásáról és 18. század eleji visszaesésükről, illetve a hozzájuk kapcsolódó schmeizeli programról l. Helmut ZEDELMAIER, *Bibliotheca universalis und bibliotheca selecta: Das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1992 (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 33), 99–118.

¹³ Teljes címléírása: Martin SCHMEIZEL, *Rechtschaffener Academicus, Oder Gründliche Anleitung, Wie ein Academicischer Student seine Studien und Leben gehörig einzurichten habe. Halle: zu finden in der Rengerischen Buchhandlung*, 1738.

¹⁴ Schmeizel kimondott célja, hogy „*einem jeden rechtschaffenen Academicischen Studenten, eine heylsame Instruction zu ertheilen, wie er seine Academiche Studien und Leben, einzurichten habe.*” SCHMEIZEL, *Rechtschaffener. . . , i. m.*, 13.

egyetemes történelem, de különösen a historia litteraria és a filozófia területén. Az általános képzettségnek ezeket az alapjait kell bővíteni és elmélyíteni az egyetemi tanulmányok első éveiben. Ha ez megtörtént, akkor következhet az egyháztörténet és a legújabb politikatörténet eseményeinek a megismerése, majd a természetjog, a matematika és a fizika mozgatórugóinak megértése. Ezeknek az ismerete minden értelmes ember számára szükséges.¹⁵ A polihisztorizmus világában gyökerező, de már a természettudományok felé mutató felvilágosodás talaján álló, egészen új típusú elgondolással szembesülünk itt.¹⁶ Hol vannak már a klasszikus auktorok, az ősi tudománynak tartott klasszika-filológia és a skolasztikus előadások ebben a koncepcióban? Még ha a Schmeizeléhez hasonló tervezetek a 18. századnak ebben a felében csak tendenciaként és nem realitásként értékelhetők is, hiszen a felülről indított, állami oktatáspolitikai megvalósulására még egy ideig várni kell Európában, nagyságuk és jelentőségük élenjáró, előkészítő, programadó szerepükben van.¹⁷

1733-ban Martin Schmeizel elérkezettnek látta az időt, hogy egy aktuális összegyvetemi jelenséget, tudniillik a disputációk számának csökkenését közelebből is megvizsgálja, hátha rátalál az okokra. Mivel az immatrikulációk száma az 1730-as

¹⁵ Vö. *uo.* a teljes szöveggel. Az előszóban Schmeizel határozottan kijelenti, hogy véget ért az a korszak, amikor a diákok agyát felesleges tudománnyal tömték, mostantól az elmélet mellett igenis a gyakorlatias gondolkodásnak kell inkább teret szentelni. Az ő megfogalmazásában az új típusú oktatási módszerekre azért van szükség, mert elítélendő már az a sok évszázados gyakorlat, hogy „die Gemüther junger Studenten nur so vor sich hin passive zu tractiren und ihr Gedächtniß; mit einer Menge theorethischer Neigungen und Dinge auszufüllen” (*uo.*, 14). – A témával foglalkozik még: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht von Dr. Friedrich PAULSEN, Hrsg. Rudolf LEHMAN, Berlin, de Gruyter, 1919³, 524–564. Schmeizel központi szerepével különösen *uo.*, 548.

¹⁶ A 18. század elején kibontakozó enciklopédikus gondolkodás elősegítette a hodegetikus elképzelés meggyökeresedését, és ezzel azt a meggyőződését, hogy a tudományok összefüggenek egymással, így tanításuknak és tanulmányozásuknak is ennek megfelelően kell történnie. Ez az időszak az „Entwürfe zur Enzyklopädie”, „Entwürfe zur akademischen Klugheit” és az „Entwürfe zur Wissenschaftslehre” korszaka, valamint ugyancsak kapcsolat mutatható ki a „Zeitungskolleg”-ok, a „Historie der Gelehrsamkeit” és a kialakuló, olvasáspedagógia orientáltságú könyvismereti és könyvtártani előadások, illetve a hodegetikai témájú előadások és írások között. Vö. JACKSTEL, *i. m.*, 36; OLBERTZ, *Hodegetik – hallese Wurzeln. . . , i. m.*, 235.

¹⁷ A kérdéskört részletesebben tárgyalja Hans-Georg HERRLITZ, *Geschichte der gymnasialen Oberstufe = Sekundarstufe II – Jugendbildung zwischen Schule und Beruf*, Teil 1, Handbuch, Hrsg. Herwig BLANKERTZ, Josef DERBOLAV, Adolf KELL, Günter KUTSCHA, Stuttgart, Klett, Cotta, 1992² (Enzyklopädie Erziehungswissenschaft, 9), 92–107.

években nem csökkent feltűnően,¹⁸ a mozgatórugókat másban kellett keresni. Úgy tűnik, hogy a megoldást a korabeli viszonyok összetett mentalitás-, gazdaság- és oktatástörténeti konstellációjában kell tetten érni, melyet a szerző nagyszerűen mutatott be egy újságcikksorozatában.¹⁹ Témám szempontjából viszont az okok felderítéséhez vezető út vázolója kevésbé érdekes, sokkal több didaktikai tanulsággal szolgál a cikk másik hangsúlyos eleme: ez az áttekintés az egyetemi disputációk rendszerének és mechanizmusának működését mutatja be metodikusan, a szükséges terminus technicusokat érthető magyarázatok formájában. Schmeizel ebben az összefoglalásban ismét megcsillogtatja remek pedagógiai gondolkodásmódját, amelynek egész tanári pályafutásán átívelő jelentőségét nem lehet elégszer hangsúlyozni.²⁰

¹⁸ Például a hallei egyetemen a beiratkozók száma az 1730-as évek első felében így alakult: 1730-ban 778, 1731-ben 765, 1732-ben 502, 1733-ban 533, 1734-ben 563, 1735-ben 574 személy jegyezte be nevét a matrikulába. Vö. *Series Dominorum ProRectorum*, Universitätsarchiv Halle, Rep 3 Nr. III, 5–6.

¹⁹ *Untersuchung / ob und warum heut zu Tage auf Universitäten fast durchgängig weniger disputiret werde / als wol in vorigen Zeiten geschehen sey?* (Wöchentliche Hallische Anzeigen Nr. 46, 1733. november 9. 727–731. hasáb és *Erste Fortsetzung / der pag. 727. angefangenen Untersuchung / in Puncto des academischen Disputirens* (WHA Nr. 48, 1733. november 23. 756–763. hasáb). Noha az előző cím további folytatást sejtet, erre a későbbiekben – sajnos – nem került sor.

²⁰ Schmeizel pedagógiai elgondolásait egész életművében szemlélve, utalnom kell arra a tényre, hogy a neves pedagógus komplex jelenségnek tekintette az életvezetés kérdését. Ebben egyértelműen a hallei pietizmus hatását érhetjük tetten. Az már egy másik problémakör, hogy Schmeizel világnézeti rendszerében az életvezetésnek ez a komplex szemlélete igényelte-e a korszakot alapvetően meghatározó polihisztorságot, polihisztor szellemet, vagy anélkül is elképzelhető volt. A kérdés megválaszolására jelenleg nem tudok vállalkozni, hiszen ehhez még további vizsgálódásokra lenne szükségem. Itt pusztán a probléma felvetésére szorítkoztam.